

ГУМАНІТАРНІ ПРОБЛЕМИ

УДК 004.01:316.4.051:007.51

СОЦІАЛЬНА ТА ІНФОРМАЦІЙНА ПРИРОДА ДЖЕРЕЛА

*К. А. Прокоф'єва, к. філол. н, доц.
Національна металургійна академія України*

Ключові слова: *соціум, інформація, комунікація, джерело, суспільні зв'язки*

Професіонал-гуманітарій будь-якої конкретної спеціалізації повинен володіти теоретико-пізнавальною і практичною системою знань. Вона дозволяє безпосередньо звертатися до першоджерел вивчення проблеми – діловодної документації, графічних, образотворчих, аудіовізуальних джерел, законодавчих актів, літературно-публіцистичних, філософських, релігійних, нормативних, навчальних тощо творів певної епохи. Емпірична розробка джерел – виявлення, опис, публікація, переклад мовами, які доступні для наукового співтовариства – потребують тривалих зусиль. Для більш швидкої зміни професійної орієнтованості джерелознавці розширили міждисциплінарні контакти. Це дозволило використовувати відомості інших наук, гуманітарних і природничих, одержувати з них відносно готові дані для джерелознавчих дослідницьких інтерпретацій.

Вид та тип документа є соціальною реальністю. В ході дослідження джерело вивчається, аналізується й інтерпретується таким, яким задумав і здійснив його автор. Далі – ширше – таким, яким його, можливо, і не усвідомлювали автор і його сучасники – як явище культури даного часу. Потім, використовуючи методи історичної побудови, виходячи з реальності джерела як частини даної культури, відтворюють її саму. Наприклад, встановивши, як колись створювалися приватноправові документи можна визначити стан правової культури суспільства того часу.

Джерелознавство входить в комплекс історичних дисциплін, що вивчають минуле. Важлива особливість науково-історичного пізнання в тому, що воно досліджує минуле опосередковано, через його залишки. Вони служать джерелами інформації про минулого життя суспільства. У зв'язку з цим перед історичною наукою постає найважливіша теоретико-методологічна проблема, можливо по залишкам-джерелами відновити об'єктивну, цілісну картину минулого. В загальних рисах ця задача вирішується в рамках методології історії. Разом з тим, вона є центральною проблемою самостійної теорії та методології джерелознавства.

Проблема об'єктивної реконструкції минулого за джерелами дуже складна. Щоб розібратися з нею, необхідно мати чіткі сучасні уявлення про основні елементи і етапи процесу історичного пізнання. Схематично його можна уявити у вигляді послідовності елементів: минуле-джерело-історик. У цій послідовності виділяються два етапи: минуле-джерело і джерело-історик. В ланці минуле-джерело: джерело створюється соціальним суб'єктом (людиною або групою людей), функціонує в суспільстві і з плином часу перетворюється в джерело знань про минуле. В ланці джерело історик: історик за певною методикою вивчає зміст свідoctва, оцінює достовірність його інформації і здійснює історичне побудова. На кожному з етапів свої труднощі. Взяті разом вони утворюють проблему об'єктивного змісту джерела.

Джерело, як витвір людини, суб'єктивне. Тому слід з'ясувати, чи є в історичному джерелі об'єктивні дані про минуле суспільства. І якщо є, то які їх зміст, форма і ступінь достовірності. Не менш важливий і другий аспект проблеми, що виникає в процесі роботи дослідника з джерелом. Історик, як і творець джерела, людина. Він пізнає суб'єкт. В результаті проявляє себе ефект подвійної суб'єктивації. Отже, постає питання, чи здатний історик звільнити наявну в джерелі об'єктивну інформацію від суб'єктивно-авторських спотворень і як суб'єкт-дослідник, побудувати на її основі об'єктивну картину досліджуваного минулого. Ключ до вирішення практично всіх аспектів проблеми у визначенні соціальної природи історичного джерела. Від того, якою вона буде визначена, залежить вся наступна методична робота документознавця.

Слід враховувати інформаційну форму історичного свідoctва. Зміст джерела викладено у вигляді тексту. Тому дуже важливо з'ясувати, який вплив надає інформаційно-текстова форма

документа на відбиті їм історичні факти і на сприйняття їх дослідником. Це пов'язано з розкриттям інформаційної природи історичного джерела.

Перші наукові уявлення про природу історичних джерел почали формуватися в другій половині XVIII століття. В цілому вони були наївно реалістичними: минуле пізнаване, зміст джерела об'єктивний. Запорука тому його проста природа. Джерело – це просто текст. Він передає минуле без спотворень і не несе в собі прихованих смислів. Творець тексту сприймався як простий ретранслятор минулого. Тому раціонально мислячі історики XVIII ст. не відчували цілісності письмового свідчення: цитували, не враховуючи контексту, довільно розсікали текст, доповнювали його своїми словами, самостійно з'єднували частини, між якими були лакуни. Загалом раціональна методологія не бачила суб'єктивної сторони джерел.

З розширенням кругозору істориків й накопиченням досвіду роботи з документами, стала вимальовуватися їх внутрішня глибина, неоднозначність і суб'єктивність. Особливою складністю і суперечливістю відрізнялися російські літописи. Історики так званої скептичної школи виявили в них безліч пізніших вставок, помилок і різночитань, виділили заснований на усних переказах надзвичайний період, помітили практику об'єднання різнорідних відомостей про одну подію. Це, на їхню думку, абсолютно знецінювало середньовічні джерела і робило неможливим вивчення історії Стародавньої Русі. Однак, скепсис не міг бути досягненням. Головною науковою заслугою цієї школи стало відкриття суб'єктивної сторони джерел та обґрунтування необхідності їх внутрішньої критики.

У другій половині XIX століття розвиток уявлень про внутрішній природі історичного джерела йшов під знаком позитивістської методології. Вона вважала документи єдиною основою історичного пізнання. Для позитивно мислячого історика джерело – слід або реальний залишок минулого. Минуле відбилось в ньому в умовній формі вражень очевидця або автора. Внутрішнє джерело соціально-психологічні та культурні факти історії, відображені в суб'єктивно-психологічній формі. Суб'єктивно-психологічна форма документа спотворює відображене в ньому подія. Тому позитивіст, витягуючи з джерела укладений в ньому історичний факт, застосовував спеціальну документознавчу методику, що звільняє встановлюваний факт від особистісно-психологічних викривлень. Позитивістська традиція першої чітко сформулювала плідну положення про відображення минулого в історичному джерелі. Вона встановила об'єктивну соціально-психологічну та описово-культурну природу джерела і науково довела, що його зміст укладено в суб'єктивно-психологічну форму. Разом з тим, позитивізм не піднявся до розуміння культурної суб'єктивності і не помітив суб'єктивної природи самого процесу науково-історичного пізнання. Це стало долею неокантіанської і феноменологічної парадигми.

Для неокантіанської традиції джерело лише вмістило чисто суб'єктивних вражень людини минулого. Настільки ж суб'єктивно і дослідження історика. Пізнати минуле він може тільки шляхом особистого співпереживання і розуміння. Таким чином, неокантіанство відкидає можливість об'єктивного історичного пізнання. Російська методологічна думка віддала перевагу більш оптимістичну феноменологічну школу. В методологічне вчення її ідеї втілює О. С. Лаппо-Данилевський. Йому першому вдалося з'єднати в ціле суб'єктивне в джерелі і діяльності історика з вимогою об'єктивності науково-історичного пізнання.

Джерело, за думкою цього вченого, є реалізованим продуктом людської психіки, упредметненим твором його фізичної і духовної творчості. Воно – реальний залишок матеріальної і духовної культури свого часу. Тому історичне пізнання об'єктивно. Свідомість історика звернено не всередину себе (це дослідження шляхом співпереживання і розуміння), а до реально існуючого об'єкта-джерела. Джерело втілення його творця. Отже, історичне дослідження є по своїй суті спілкуванням (взаємодією) історика з автором через його твір. Тому без історика немає джерела. Джерелом залишок минулого стає лише в акті історичного пізнання.

У радянський час запанувала класово-марксистська теорія джерела. У її центрі проблема об'єктивності здійснюваного через джерело історичного пізнання. Ця ключова методологічна проблема дозволяється в рамках схеми: минуле-джерело-історик, з урахуванням всієї діалектики виникають між ними відносини. Джерело є результатом минулої соціальної, предметної та психічної діяльності людини. У ньому представлені суб'єктивні думки, враження і почуття творця. Істинне їх зміст пов'язано з належністю автора до того чи іншого соціального класу. Людська свідомість об'єктивно по своєму змісту. Воно відображає сучасну йому соціальну дійсність. Тому історичний джерело об'єктивний за змістом і відображає реальні

соціальні, економічні і політичні відносини своєї епохи. Це свідчить про можливість об'єктивного історичного пізнання. Відображені у свідоцтві реальні історичні події передаються автором в спотвореній суб'єктивно-класової та психологічній формі. У зв'язку з цим перед істориком-марксистом постає завдання оцінити достовірність відомостей джерела і звільнити його від суб'єктивних спотворень шляхом врахування його соціально-класової природи. Метод включав в себе визначення класового походження документа, облік соціально-класових позицій його автора, з'ясування класової функції свідоцтва в свою епоху і комплексне використання різноманітних джерел.

Радянське джерелознавство наполягало на неабиякому значенні фактору класової суб'єктивності історика. У 1950 – 60-ті роки було декларовано встановлення в СРСР однорідного безкласового соціалістичного суспільства. Тому під соціально-класової суб'єктивністю стали розуміти задано позитивне ставлення дослідника до гнаних та історично прогресивним класів і тотально негативне ставлення до експлуататорам і історично віджилим установам. Особливо негативним було ставлення до кріпосного права, дворянство і самодержавства. У радянській науковій методології під суб'єктивністю розумілася, перш за все, приналежність до тієї чи іншої наукової школи, наряду й особиста упередженість дослідника.

Сформоване в радянський період уявлення про класову природу джерела було однобічним і неповним. Явно абстрактним був обов'язкове поділ суспільства на два класи антагоніста. Реальна соціальна структура була більш різноманітною. З перебільшенням значення соціально-економічних факторів недооцінювалася роль особистості, корпорацій і духовно-культурних аспектів. Все це усвідомлювався ще в радянський час.

В пострадянський час почався пошук нових підходів, згідно яких історичний джерело – продукт функціонування в минулому певної суспільної культури. В основі культури – притаманна тільки їй цілісна система цінностей ідеалів. Згідно з ними людина живе і творить. Цінності дають людині (соціальній групі, класу, прошарку, суспільству) сенс, орієнтири існування та діяльності. Керуючись цінностями і відтворюючи їх, людина минулого створювала свої твори. Минуле в джерелі не тільки відбивалося, але й перероблялося його творцем відповідно до своєї ціннісно-сисловою системою.

Зміст джерела це, по-перше, сама культура, яку він представляє, її смислова система; по-друге, це ув'язнені в джерело реальні історичні події, заломлені ціннісно-сисловою призмою даної культури. Джерело реальне. Реальними були відображені ним події. Але вони вбрані у суб'єктивно-культурну (сислове) форму джерела. Тому, працюючи зі свідоцтвом, історик повинен звільнити наявні в ньому факти від суб'єктивно-культурних спотворень. Для цього він повинен правильно зрозуміти закладені в джерелі смисли. Особливо ті, в контексті яких поміщені цікавлять дослідника події.

Дослідник сам включений в контекст сучасної йому культури і являє науково-історичну субкультуру з її вимогами об'єктивності, доказовості й концептуальності проведеного дослідження. Тому робота історика з джерелом є взаємодією двох культур: творця тексту і самого дослідника. Історик – активна сторона: він організовує взаємодію. Він навіть може нав'язати свої джерельні смисли і розкрити зміст документа у системі своїх цінностей і смислів. Це перевертуть реально існуюче минуле.

Єдина вірна дорога – вивчити і зрозуміти смислотворючу систему цінностей, ідеалів, символів і мову досліджуваної культури. Грунтуючись на них, можна визначити призначення, соціальну та культурну функцію тексту і його суб'єктивно-сисловою сторону. Це дозволить оцінити зміст джерела, звільнити його від суб'єктивно-культурних спотворень і побудувати об'єктивну картину досліджуваного минулого (культури). Історичні джерела – продукти минулого суб'єктивно-культурної, соціальної і психічної діяльності людей, які містять у собі об'єктивні дані про соціокультурному минулому цивілізації (країни) і використовуються в процесі історичного пізнання.

Проблема інформаційної природи джерела була поставлена і вирішувалася в 1960 – 80-ті роки у зв'язку з розробкою загальнонаукового системного підходу. Тоді утвердилися й уявлення про системною природою суспільства і культури. Соціокультурні системи функціонують і розвиваються на основі інформаційного обміну. Різні соціальні суб'єкти: окремі люди, корпорації та установи в процесі своєї життєдіяльності обмінюються між собою інформацією (відомостями, повідомленнями). Соціальна інформація передається абстрактно-знаковими системами. З минулого до дослідника доходить текст залишок письмового, знаково-інформаційного обміну.

Отже, джерело несе в собі інформаційну природу. Минуле в джерелі представлено у вигляді інформації. Це вимагає розібратися з тим, який відбиток інформація накладає на ув'язнені в джерелі історичні події і процес історичного пізнання. Згідно сучасним філософським уявленням в інформації відбите різноманітність явищ об'єктивного світу. Зміст інформації об'єктивний. Об'єктивний характер має і зміст відомостей історичного джерела. Укладена в ньому інформація передає історичну реальність. Разом з тим, соціальна інформація суб'єктивна. Вона є результатом взаємодії соціального суб'єкта з об'єктивним світом і несе на собі відбиток цілей, завдань і ціннісних орієнтацій суб'єкта.

Це прагматичний аспект інформації, що виражає інтереси суб'єкта. Інформація має й знаково-семантичну сторону. У ній виділяють кілька аспектів. Інформація ідеальна за своєю природою. Їй потрібно матеріальний носій. В якості такого виступають речові матеріали (папір, береста, дерево, пергамен, глина і т. д.), звук і електромагнітні хвилі. Це перший аспект. Другий виражає передаються інформацією поняття, образи, ідеї. Це смисловий або семантичний аспект. Виділяють також знаковий аспект повідомлень. Інформація фіксується і передається у вигляді символів. Знак – це матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який виступає як представник або заступник іншого предмета, явища, властивості. Між знаком і акредитованим ним предметом виникають відносини схожості або відмінності. Тому знаки класифікують за їх зовнішньою подібністю із предметом.

Згідно такої класифікації знаки діляться на три види. Перший – відрізняє повна зовнішня схожість з акредитованим явищем (фотографії, скульптури, малюнки, реалістичні картини). Для другого виду знаків характерна схожість лише в головних рисах – символ або ієрогліф. Найбільш поширений умовний знак відрізняється повною відсутністю подібності. До умовних знаків відносяться букви і цифри. Вони об'єднані в азбучні і цифрові системи. Знаки фіксуються на носії інформації. Об'єднані разом (знаки + носій) вони утворюють спосіб кодування, зберігання та передачі інформації. Виділяють речовинний, письмовий, образотворчий і звуковий способи. З'ясувавши їх, можна визначити її вплив на минуле джерела та історичне пізнання.

Результати аналізу наступні. По-перше, інформаційна форма джерела надійно передає суб'єктно-об'єктну структуру минулого. Інформація не тільки відображає історичну дійсність, але і представляє історика творця тексту. В тексті виразно проявляються система цінностей, особливості мислення, світогляд, інтереси і мети автора. По-друге, очевидно, що текст передає минуле неповно, в основному – в інформаційних зв'язках. До історика доходять відомості про соціальні інститути, що входили в мережу письмового інформаційного обміну. Його учасниками були різні групи, установи правлячого класу і держави. Інформація про інших областях та суб'єктів соціального життя завжди була вторинною. По-третє, минуле в тексті представлено в узагальненій, знаково-символічній, понятійно-смисловій формі.

Тому, спираючись на джерело, дослідник може створити лише приблизну, логічну модель історичної дійсності. Разом з тим, різноманітність знаково-понятійних систем дозволяє побудувати досить повну картину. Подібна інформація передає зовнішню сторону подій, її символічна форма несе цінності, ідеали, великі ідеї. Словесно-понятійна інформація відображає як зовнішню, так і внутрішню, сутнісну сторону історичних явищ. Документознавець повинен працювати з усім комплексом джерел, використовувати всі їх інформаційне та видове різноманіття адже джерело це залишок письмового інформаційного обміну в минулому, який у знаково-понятійній, текстовій формі передає інформацію про реальному минулому і створив текст про соціальне суб'єкта і використовується для побудови образно-логічної картини минулого.

Джерела є продуктами цілеспрямованої людської діяльності, явищами культури. Системне вивчення джерел дозволяє звернутися до всього обсягу культурних творів, які виникли в процесі людської діяльності. Вони відобразили соціальні, психологічні, еколого-географічні, комунікаційно-інформаційні, управлінські тощо аспекти розвитку суспільства і особистості, влади і права, моральності, мотивів і стереотипів людської поведінки. Єдність погляду на все різноманіття творів культури, на їх початковий генетичний функціональний зв'язок з певними моментами історичного процесу дають цілісні джерелознавчі концепції – елементи загального методу пізнання.

Висновок. Сучасне джерелознавство є особливим методом пізнання. Воно має на меті приріст і систематизацію знань про людину (у всій повноті і цілісності) і суспільство (феномен

людства в його тимчасовій і просторовій єдності). Сучасне джерелознавство розглядає джерело як складне суспільне явище, що відображає реальну дійсність.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. **Берков П. Н.** Статьи по библиографической эвристике / П. Н. Берков. – М. : Изд-во РОУ, 1996. – 160 с.
2. **Русина Ю. А.** История и теория источниковедения. Источники отечественной истории XX века: курс лекций: учеб. пособие для студентов, обучающихся специальностям «История», «Историко-архивоведение», «Документоведение и документационное обеспечение управления» / Ю. А. Русина; Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2008. – 168 с.
3. **Шмидт С. О.** Путь историка. избр. тр. по источниковедению и историографии / С. О. Шмидт. – М. : РГГУ, 1997. – 612 с.

SUMMARY

Chronology is a complex historical disciplines studying the past. An important feature of scientific and historical knowledge is that it explores the past indirectly through its remnants. They serve as sources of information about the past life of society. In regard to historical science raises important theoretical and methodological problem, maybe the balance-springs resume objective, coherent picture of the past. In general, this problem is solved in the framework of the methodology of history. However, it is the central problem of the theory and methodology independent sources.

The problem objective reconstruction of the past by sources very difficult. To understand it, you need to have a clear picture of the current basic elements and stages of the process of historical knowledge. Schematically it can be represented as a sequence of elements: Past source historian. In this sequence, there are two phases: past-source and source-historian. In the past the link source: source creates a social entity (person or group of people), function in society and over time becomes a source of knowledge about the past. In the source link historian, historian specific methodology examines the contents of the certificate, evaluates the reliability of his information and provides a historical building. At each stage of their difficulties. Together they form the problem of objective content source.

The current source is a method of knowledge. It aims to increase knowledge and systematization of man (in its entirety and integrity) and society (the phenomenon of humanity in its temporal and spatial cohesion). Current Source considering one as a complex social phenomenon that reflects reality.

REFERENCES

1. Berkov P. N. Stat'i po bibliograficheskoy jevristike / P. N. Berkov. – М. : Izd-vo ROU, 1996. – 160 s.
2. Rusina Ju. A. Istorija i teorija istochnikovedenija. Istochniki otechestvennoj istorii HH veka: kurs lekcij: ucheb. posobie dlja studentov, obuchajushhihsja special'nostjam «Istorija», «Istoriko-arhivovedenie», «Dokumentovedenie i dokumentacionnoe obespechenie upravlenija» / Ju. A. Rusina; Ural. gos. un-t im. A. M. Gor'kogo. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2008. – 168 s.
3. Shmidt S. O. Put' istorika. izbr. tr. po istochnikovedeniju i istoriografii / S. O. Shmidt. – М. : RGGU, 1997. – 612 s.